

BİBLİYOGRAFYA :

Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), bk. İndeks; İstahrî, *Mesâlik* (de Goeje), s. 263 vd.; İbn Havkal, *Süretü'l-arz*, s. 437-439; Makdisî, *Ahşenût-te-kâsim*, s. 324; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 396-397; Cüveynî, *Târîh-i Cihangüşâ* (Öztürk), tür.yer.; Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulüb* (Strange), s. 152; İbn Battûta, *Seyahatnâme*, bk. İndeks; Muinüddîn-i İsfizârî, *Ravzâtü'l-cennât fî euşâfî medîneti Herât* (nşr. M. Kâzım İmâm), I-II, Tahran 1338-39; Hândmîr, *Hâbibü's-siyer*, tür.yer.; a.mlf., *Hulâşatü'l-ahbâr*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3190, vr. 460^b-470^b; Vâsîfî, *Bedâi'ü'l-vekâyi'* (nşr. A. N. Boldyrev), Tahran 1972, I-II, tür.yer.; Seyfî-i Herevî, *Târîhnâme-i Herât* (nşr. M. Zübeyr es-Siddîki), Kalkütta 1955, tür.yer.; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1905, s. 407-409; Muhammed Nazım, *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*, Cambridge 1931, s. 30-31, 39, 42, 43, 45-46, 48, 72-73, 153, 167, 180, 186; İbrahim Kafesoğlu, *Harzemşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1956, bk. İndeks; Spuler, *İran Moğolları*, bk. İndeks; A. J. Toynbee, *Between Oxus and Jumna*, New York 1961, s. 73-76; T. W. Arnold, *Painting in Islam*, New York 1965, s. 27, 30, 109; N. H. Wolfe, *Herat*, Kabul 1966; C. E. Bosworth, *The Ghaznavids*, Beirut 1973, bk. İndeks; a.mlf., *The History of Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz*, New York 1994, bk. İndeks; L. Dupree, *Afghanistan*, Princeton 1973, s. 58-61, 145, 155-157, 160-161, 451, 508, 642; Zekî M. Hasan, *Fünûnü'l-İslâm*, Küveyt, ts. (Dârü'l-Kitâbî'l-hadîs), s. 190, 192-193, 232, 377, 384, 403-407, 530, 532; Filiz Çağman - Zeren Tanındı, *Topkapı Sarayı Müzesi İslâm Minyatürleri*, İstanbul 1979, s. 20-22; P. R. J. Ford, *Oriental Carpet Design*, London 1981, s. 74-105, 272-275; A. Zeki Velidî Toğan, *Bugünkü Türki Türkiistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981, s. 110-113, 118, 120, 121, 157, 188-190, 194-195, 217, 223, 226-227, 229, 237; a.mlf., "Herat", *İA*, V/1, s. 429-442; Barthold, *Türkiistan*, s. 74, 101, 266, 268, 277, 320, 335-336, 361, 368, 417, 421, 428, 433, 435, 437, 444, 446, 463, 467, 519, 520, 546-547, 580, 592, 610; a.mlf., "Herat ve Herirüd Boyu" (trc. İsmail Aka), *TD*, sy. XXVII (1973), s. 179-192; Abdülhakîm Tabîbî, *Târîh-i Herât der 'Ahd-i Timûriyân*, Tahran 1368; Ahmed Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1984, II, 211; *The Middle East and North Africa* 1988, London 1987, s. 245-267; L. Golombek - D. Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, Princeton 1988, I-II, tür.yer.; Yusuf Abbas Hashmi, *Successors of Mahmud of Ghazna*, Karachi 1988, bk. İndeks; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara 1991, bk. İndeks; a.mlf., *Mirza Şahrûh ve Zamanı (1405-1447)*, Ankara 1994, bk. İndeks; A. Vámbéry, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi* (haz. N. Ahmet Özalp), İstanbul 1993, s. 205 vd.; Recep Uslu, *Horasan Tarihi: Hicrî I-II. Yüzyıllarda* (doktora tezi, 1997, UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), tür.yer.; Muhittin Serin, *Hat San'atı*, İstanbul 1997, s. 212, 214, 217; O. Caroe, "The Gauhar Shad Musalla (Mosque) in Herat", *As.Af.*, LX/9 (1973), s. 295-301; A. Burton, "The Fall of Herat to the Uzbeks in 1588", *Iran*, XXVI, London 1988, s. 119-123; Rafi Samizay, "Herat: Pearl of Khurasan", *Journal of the Islamic Environmental Design Research*, sy. 1-2, Roma 1989, s. 86-93; R. N. Frye, "Harât", *EP* (İng.), III, 177-178.

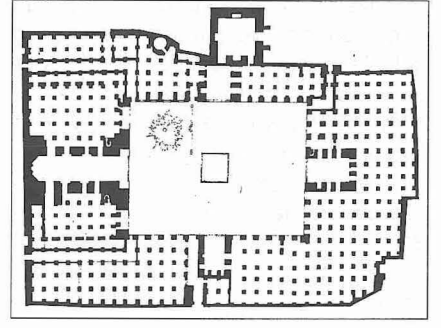
RECEP USLU

HERAT CUMA CAMİİ

Afganistan'ın Herat şehrinde
XIII. yüzyıla ait cami.

Bugün Afganistan sınırları içinde bulunan Herat'ın en önemli yapılarından biridir. Çeşitli tamirler geçirerek günümüze ulaşan caminin ilk inşası XI. yüzyılın ikinci yarısına kadar iner. Tarihî kayıtlardan öğrenildiğine göre, Hârizmşah Sultanı Alâeddin Tekiş'in veziri Şemseddin Mes'ûd Herevî tarafından daha sonra yeniden inşa ettirilen cami 571'de (1175-76) tamamlanmıştı ve şimdikinden daha küçük ölçülerde ahşap çatılı bir cami idi; fakat yapılmasından kısa süre sonra yanarak yok olmuştur. Halen mevcut bulunan yapının inşaatı, 597 (1201) yılında Gurlu Sultanı Gıyâseddin Muhammed b. Sâm tarafından başlatılmıştır. Ek kısımlarla genişletilmiş bir plana göre daha önce yanar yapıyı da içine alacak şekilde tasarlanan bu yeni cami tamamen tuğla malzeme kullanılarak inşa edilmiş, bu sebeple de öncekilerden daha dayanıklı olmuştur. Sultan Gıyâseddin caminin kuzey tarafına kendisi için bir de türbe yaptırmıştır. Cami Sultan Gıyâseddin'in vefatından (599/1203) sonra oğlu Gıyâseddin Mahmûd zamanında tamamlanmıştır. Cami yapımından kırk yıl sonra bir depremde büyük hasar görmüş ve Kertler tarafından ihya edilmiştir.

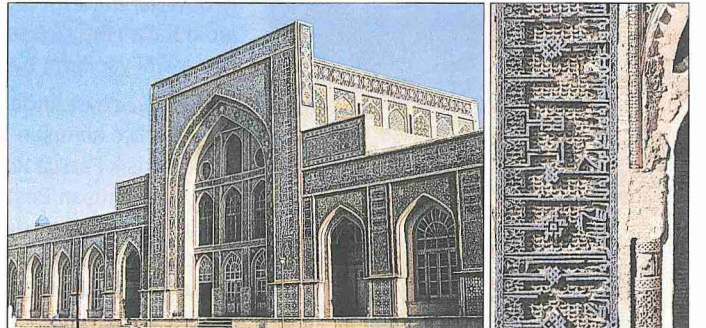
Bazı mimari elemanları zaman içinde değişmiş olmakla birlikte ana çizgilerini koruyan cami, yalnız Herat'ın değil bütün Horasan bölgesinin en büyük dinî merkezi sayılmaktadır. Yapı, ortadaki dörtgen bir avluyu çevreleyen dört ana eyvan ve küçük eyvanlarla revaklardan oluşan bir plan gösterir. Hândmîr'in tanımlamasına göre ilk yapıldığında 403 kubbe ve otuz revaktan meydana geliyordu ve bu altı kapılı binanın ölçüleri 200 × 150 zirâ idi. Mihrap duvarına bağlanan derin eyvan kalın tuğla ayaklarla desteklenmiş, diğer yönlerdeki üç büyük eyvanla simet-

Herat Cuma Camii'nin planı

rik ve dengeli bir plan ortaya konmuştur. Kapalı mekânlar, dörtgen kesitli pâyelele ve sivri kemerlere oturan bir örtü sistemine sahiptir. Bir sütun ormanı manzarası arzeden pâyelerin çokluğu sebebiyle kesintisiz ve toplu bir iç mekân elde etmek mümkün olmamıştır. Plandaki düzensizlikler farklı dönemlerde yapılan müdahalelerin sonucudur. Bilinmeyen bir sebeple tahribe uğrayan caminin güney ve doğu eyvanları 720'de (1320) yeniden inşa edilmiş ve daha sonra şiddetli bir depremde (765/1364) bazı eyvanları yıkılınca bina tekrar onarılmıştır. 775 (1373-74) yılında Herat'ın Kert emîri tarafından cami için özel olarak yaptırılan şerbet kazanı halen avludaki yerinde durmaktadır. Yapı Timurî Hükümdarı Şâhrûh (1405-1447) tarafından da tamir ettirilmiştir. Özellikle güneydoğudaki taçkapıda yer alan zengin tuğla tezyinat ve firuze sırlı tuğlaların düzenlenmiş olan yazı kuşaklarının büyük kısmı bu döneme aittir. 1500 yılında onarımı tamamlanan camiye Üstad Şemseddin imzasını taşıyan somaki mermerden yapılmış yedi basamaklı bir minber konulmuştur. Vaktiyle caminin doğu kapısı önünde küçük bir avlu içerisinde taçkapının görünüşünü kapatan seramik fi-

Herat
Cuma
Camii'nin
avluya bakan
cephesi ile
cümle kapısı
kenarındaki
yazı kuşağından
bir detay -
Afganistan

rinları bulunmaktaydı. Yapının restorasyonu için sırlı tuğla, turistler için de heykeli eşya üreten bu fırınlar 1962 yılında yıkılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

R. Byron, "Timurid Architecture: General Trends", *Survey of Persian Art* (ed. A. U. Pope – P. Ackerman), London-New York 1938-39, II, 1128-129, 1134; R. N. Frye, "Two Timurid Monuments in Herat", *Artibus Asiae*, sy. 11, Ascona 1948, s. 206-212; A. Lézine, "Herat. Notes de voyage", *BEO*, sy. 18 (1963-64), s. 127-145; G. A. Pugachenkova, "Les monuments peu connus de l'architecture médiévale de l'Afghanistan", *Afghanistan*, XXI/1, Kabul 1968, s. 41-48; A. S. Melikian-Chirvani, "Eastern Iranian Architecture: Apropos of the Ghürid Parts of the Great Mosque of Herat", *BSOAS*, XXXIII/2 (1970), s. 322-327; R. Stuckert, "Der Baubestand der Masjid al-Jami in Herat 1942/43", *Afghanistan Journal*, VII/1, Graz 1980, s. 3-5; R. Stuckert – B. Glätzer, "Die Grosse Moschee und das Mausoleum Ghiyât ud-Din in Herat", a. e., VII/1 (1980), s. 6-22; L. Golombek, "The Resilience of the Friday Mosque: The Case of Herat", *Muqarnas*, sy. 1, Cairo 1983, s. 95-102.

SELÇUK MÜLÂYİM

HERBELOT, Barthélemy de Molainville d' (ö. 1695)

İlk İslâm ansiklopedisi olarak kabul edilen *Bibliothèque orientale*'i hazırlayan Fransız şarkiyatçısı.

14 Aralık 1625'te Paris'te doğdu ve orada yetişti. Felsefe ve Grekçe ile Latince'nin yanında İbrânîce, Süryânîce ve Kel-dânîce okudu. Bu Doğu dilleri üzerindeki çalışmaları onu Arapça, Farsça ve Türkçe öğrenmeye sevketti. Daha sonra hayatını Doğu ve İslâm dünyası üzerine araştırma yapmaya adadı. Bu alandaki bilgisini arttırmak ve Doğu ile daha yakın temas kurmak için iki defa İtalya'ya gitti ve orada uzun süre kaldı. Toskana Grandükü II. Ferdinando di Medici ile tanıştı. Grandük kendisine büyük bir yakınlık gösterdi ve birçok Doğu yazması verip onu sarayına bağlamak istedi. Ancak d'Herbelot, bir buçuk yıl sonra ünlü devlet adamı Colbert'in çağrısı üzerine Fransa'ya dönerek Maliye Bakanı Fouquet'nin maiyetinde görev aldı. 1661'de Fouquet'nin gözden düşmesi üzerine XIV. Louis'nin sekreteri ve Doğu dilleri tercümanı oldu. 1666'da tekrar İtalya'ya gitti; uzun yıllar orada kalarak önemli hümanistlerle ve bilim adamlarıyla dostluk kurdu. Ülkesine döndükten sonra 1692'de Collège de France'ın Süryânîce hocalığına tayin edildi. Bundan sonra, Doğu'ya hiç gitmemiş olmasına rağmen İtalya'dan getirdiği yazmaların

yardımlarıyla ilim âleminde ilk İslâm ansiklopedisi olarak kabul edilen *Bibliothèque orientale* adlı büyük eserini yazdı; fakat çalışmasının basıldığını göremeden 8 Aralık 1695'te öldü.

Bibliothèque orientale'in basımı, XIV. Louis döneminde İstanbul'da Fransa Se-fâreti'nin kâtipliğini yapan ve ülkesine gidip geldikçe d'Herbelot'ya çalışmalarında yardım eden Antoine Galland tarafından tamamlandı (Paris 1697). Galland, d'Herbelot'nun eserine yazdığı önsözde onu tanımadan önce kendisinin de böyle bir kitap yazmayı düşündüğünü belirtir. İlk defa 1060 sayfalık battal boy bir cilt halinde yayımlanan ve 1776'da Maast-richt'te yeniden basılan eserin 1777-1779'da yapılmış dört ciltlik bir La Haye, bir de 1781-1783 yılları arasında gerçekleştirilmiş altı ciltlik küçük boy halinde Paris baskısı vardır (Beyazıt Devlet Ktp., nr. 48.074, 48.126). Paris baskısına, XIV. Louis tarafından Siyam (Tayland) ve Çin'e gönderilen Cizvit papazı C. de Visdelou ile Galland'ın Büyük Tataristan ve Doğu Türkleri hakkında verdikleri ilgi çekici bilgiler de eklenmiştir. Ayrıca bu edisyonda, d'Herbelot'nun ilk baskıda yayımlanmamış olan elli maddesiyle Galland'ın yazdığı "Doğulular'ın Hikmetli Sözlere ve Vecizeleri" adlı bir bölüm de yer almaktadır. Aynı dönemde, eserin La Haye baskısına dayanılarak J. Ch. F. Schultz tarafından Albertus H. Schultens ve Johann J. Reiske'nin de katkılarıyla yine dört ciltlik bir Almanca tercümesi yayımlanmıştır (Halle 1785-1790). Eserin d'Herbelot tarafından yazılan kısmı alfabetik sıraya göre düzenlenmiş olup çeşitli isim ve kavramları ihtiva etmektedir. Çeşitli araştırmacılar tarafından kaleme alınan ekler kısmı ise müstakil kitaplar halindedir.

D'Herbelot *Bibliothèque orientale*'i hazırlarken nisbeten geç dönemlere ait kaynakları kullanmıştır. Bunlar arasında Mîrhând'ın *Ravzatü's-safâ*, Hândmîr'in *Hulâsatü'l-aḥbâr*, Mîr Yahyâ Kazvîni'nin *Lübbü't-tevâriḥ*, Hamdullah el-Müstevfî'nin *Târîḥ-i Güzide*, Devletşah'ın *Tezkiretü's-şu'arâ*?, Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî'nin *Ravzatü's-şühedâ* ile *Cevâhirü't-tefsîr*'i (*Tefsîrü'z-zehrâveyn*) gibi Farsça ve Ebû'l-Fidâ'nın *Takvîmü'l-büldân*, İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-a'yân*, Ebû'l-Velîd İbnü's-Şihne'nin *Ravzatü'l-menâzır*, İbnü'l-İbrî'nin *Târîḥu muḥtasari'd-düvel* ve İdrîsî'nin *Nüzhetü'l-müştâk*'i gibi Arapça eserlerden geniş ölçüde faydalandığı görülür. Ancak kitaplar konusunda Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-zunûn*'unu takip ettiği halde adından söz etmemesi

HERBELOT, Barthélemy de Molainville d'

dikkat çekicidir. A. Adnan Adıvar *İslâm Ansiklopedisi*'nin önsözünde bu kitabın, tercümesini verdikleri eserin "ceddi a'lâ" sı olduğunu ve eksikliklerine rağmen XIX. yüzyıla kadar herkes tarafından başvurulan bir ansiklopedi olarak kaldığını söyler.

Bibliothèque orientale, bir taraftan XVII. yüzyılda yaşamış bir Fransız'ın İslâm dünyasına onu görmeden yalnızca ulaşabildiği kaynaklar çerçevesinden bakışını yansıtması, bir taraftan da çeşitli baskıları ve Almanca tercümesiyle meydana getirdiği etki açısından büyük bir önem taşımaktadır. Müellife göre, krala yazdığı itihaf yazısında da ifade ettiği gibi, o dönemdeki İslâm âlemi dünyanın en güzel ve en geniş alanını oluşturmakta ve tarih onun mükemmelliğini anlatmaktadır. Önsözde kaleme alan Antoine Galland, modern dönemde yaygın hale gelen İslâm tarih yazırlığının dayandığı şablonu ana hatlarıyla verirken Doğu'yu anlamak için gerekli unsurların neler olduğunu açıklayarak müslümanları gerçekten tanıma ve tanıtırmanın önemini ve gerekliliğini dile getirmektedir. Ona göre Doğu araştırmaları bazı eksikliklerine rağmen mutlaka yapılmalıdır; çünkü müslümanlarla dinleri hakkında tartışabilmek için bu bilgilere ihtiyaç vardır ve onların güçlü veya zayıf oldukları noktalar ancak bu şekilde öğrenilebilir. Kitapta dikkat çeken hususlardan biri, modern şarkiyatçılığın aksine müslüman müelliflerin eserlerinden bir şeyler öğrenme gayreti içinde bulunulmasıdır. Hıristiyan olmayan kişilerin yazdıklarını okumanın insanın kendi imanından vazgeçmesini gerektirmediğini vurgulayan Galland, büyük düşünür ve yazarların eserlerinden onların uzun gayretler sonunda elde ettikleri bilgileri zahmetsizce öğrenerek daha aydınlanmış bir hale gelineceğine işaret etmektedir. Bunun yanında o dönemde müslümanların barbar olduğuna dair yaygın bir propaganda yürütüldüğü, halbuki onların çeşitli ilim dallarında, edebiyat ve sanatta ulaştıkları büyük başarıların bulunduğunu ve sınırlı da olsa bunların bir dökmününün yapılması gerektiği, böylece ön yargıların düzeltilmesine de imkân sağlanacağı belirtilmektedir. Önsözde özellikle Türkler üzerinde durularak bu hususta onlara büyük haksızlıklar yapıldığı belirtilmiş ve Türkler'in barbar olduğu hususunun ön yargılar arasında yer aldığı, halbuki onların bütün ilim ve sanatlarda çok önemli eserler verdikleri, sadece şiirlerinin dahi yüksek zevklerini ortaya koymak için yeterli bulunduğu vurgulanmıştır.